
ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 631.115.1:330.341.2

Ю. Е. ГУБЕНІ,
професор, доктор економічних наук,
завкафедрою,
Ю. А. КОВЕРКО,
кандидат економічних наук,
старший викладач,
П. О. ОЛІЩУК,
доцент, кандидат економічних наук

*Кафедра права і підприємництва
Львівського національного аграрного університету*

РОЗВИТОК ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УМОВАХ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН *

Проаналізовано особливості діяльності та проблеми розвитку особистих селянських господарств. Досліджено вплив на їх розвиток інституціональних змін, які відбуваються в аграрному секторі та суспільстві. Розглянуто напрями розвитку особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. Вивчено думку власників особистих селянських господарств щодо можливості їх трансформації у сімейні фермерські господарства.

Ключові слова: особисте селянське господарство, розвиток, інституціональні зміни, диверсифікація, кооперація.

Yu. E. HUBENI,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of Department,
Yu. A. KOVERKO,
Cand. of Econ. Sci.,
Senior Lecturer,
P. O. OLISHCHUK,
Associate Professor, Cand. of Econ. Sci.

*Department of Law and Entrepreneurship
of the Lviv National Agrarian University*

DEVELOPMENT OF PERSONAL PEASANT FARMS UNDER CONDITIONS OF INSTITUTIONAL CHANGES

Peculiarities of activity and problems of development of personal peasant farms are analyzed. Impact of the institutional changes that are taking place in agricultural sector and the society

© Губені Юрій Едвардович (Hubeni Yurii Edvardovych), 2017; e-mail: pravo_inau@ukr.net;

© Коверко Юлія Андріївна (Koverko Yuliya Andriivna), 2017; e-mail: ukov@ukr.net;

© Оліщук Петро Олегович (Olishchuk Petro Olehovych), 2017; e-mail: petroool@ukr.net.

* Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Президента України за конкурсним проектом Ф-63 Державного фонду фундаментальних досліджень.

on their development has been studied. Directions of the development of personal peasant farms under conditions of the institutional changes are covered. Opinions of the owners of personal peasant farms concerning possibility of their transformation into family farms are studied.

Keywords: personal peasant farm, development, institutional changes, diversification, co-operation.

Особливою і значущою категорією виробників сільськогосподарської продукції є особисті селянські господарства (ОСГ). Невеликі особисті господарства аграрного профілю є в усіх країнах, навіть з найсучаснішим інтенсивним сільським господарством. Очевидно, що у країнах з перехідною економікою вони відіграють важливу роль.

Зазвичай розвиток ОСГ активізується на фоні негативних явищ, які супроводжують трансформаційні процеси в суспільстві. Безробіття, низький рівень заробітної плати, затяжна економічна криза зумовлюють ситуацію, за якої ОСГ стає засобом виживання, а інколи й основним джерелом формування доходів сільського населення. ОСГ забезпечують належний рівень життя сільським сім'ям і одночасно усувають загрозу втрати продовольчої безпеки країни, виступаючи при цьому так званим економічним і соціальним захистом від кризових явищ не тільки для сільських жителів, а й для суспільства в цілому.

З огляду на це **мета статті** — обґрунтувати теоретичні та прикладні питання діяльності особистих селянських господарств і дослідити перспективи їх розвитку в умовах інституціональних змін, які відбуваються в аграрній сфері та державі.

Згідно з чинним законодавством, особисте селянське господарство — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних стосунках і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна ОСГ, у тому числі у сфері сільського "зеленого" туризму *. Проте чимало дослідників критично оцінюють це визначення з багатьох міркувань, наголошуючи на необхідності його спрощення, конкретизації та наближення до практики.

Станом на 1 січня 2016 р. у сільських населених пунктах зареєстровано 4,1 млн. ОСГ — домогосподарств, членам яких, згідно з чинним законодавством, надано земельні ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистого селянського господарства". Свою діяльність ці господарства здійснюють на земельних ділянках площею 6307,2 тис. га, з яких 2603,3 тис. га (41,27%) — земельні ділянки з цільовим призначенням "для ведення особистих селянських господарств" **.

* Особисті селянські господарства на 1 січня 2016 року : експрес-випуск [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/express/expres_u.html.

** Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 р. № 742-15 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.

Доволі тривалий час з багатьох причин такі господарства утримують лідируючі позиції у виробництві картоплі, овочів, плодів та ягід, молока, меду. Незважаючи на помітне зниження ролі ОСГ у загальному виробництві, їх частка у виробництві валової продукції всіма категоріями господарств у 2015 р. становила 44,9%, у тому числі продукції рослинництва – 40,9%, тваринництва – 54,5%.

Порівняно з іншими організаційно-правовими формами господарської діяльності ОСГ мають багато переваг: їх діяльність не потребує реєстрації та не оподатковується, вони не ведуть облік і не подають звітність, при цьому мають очевидні фіскальні преференції. Проте на розвиток цих господарств впливає ряд перепон, адже сучасна аграрна політика спрямована більшою мірою на забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств через розширення їх прав і можливостей порівняно з господарствами сільського населення. Діяльність особистих селянських господарств не охоплена системою кредитування, їх інтереси недостатньо враховані в програмах підтримки сільськогосподарських виробників, проблематичним залишається й питання соціального та пенсійного страхування членів цих господарств. Крім того, нині відбувається формування стохастичної системи заготівлі продукції, в якій ОСГ займають незначну частку ринку. І основна причина цього – відсутність у них інституціонально закріпленого статусу сільськогосподарського товаровиробника. Отже, можна констатувати, що економічні та правові реалії, зокрема, чинне законодавство та державна аграрна політика, поступово витісняють ОСГ з інституціонального середовища аграрного сектору, гальмуючи при цьому їх подальший розвиток. Це є однією з причин їх незбалансованого розвитку через деформацію його організаційної, галузевої та продуктової структур. Така ситуація спричиняє поглиблення різниці між аграрним розвитком, який дедалі більше підпорядковується інтересам великого капіталу, і сільським розвитком, метою якого є зростання добробуту і покращення якості сільських громад [1].

Сьогодні ОСГ опинилися на порозі кардинальних інституціональних змін, які продиктовані як внутрішніми чинниками, особливо розвитком аграрного ринку та великомасштабного виробництва, так і зовнішніми – посиленням євроінтеграційних процесів та експортної орієнтації сільського господарства. Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна взяла на себе зобов'язання впроваджувати політичні, соціально-економічні, правові та інституціональні реформи. Очевидно, що вони впливатимуть і на ОСГ – найменш захищених, проте важливих виробників сільськогосподарської продукції. Виконання умов Угоди, незважаючи на істотні вигоди, може загрожувати розвитку дрібних виробників сільськогосподарської продукції. Так, зростаючі вимоги до якості продукції здатні спричинити зменшення обсягів виробництва в ОСГ. Зниження імпортного мита посилить конкуренцію на внутрішньому ринку з боку країн Європейського Союзу, що може призвести до втрати частини вітчизняного ринку та припинення діяльності господарств, які не зможуть пристосуватися. Водночас обмежиться доступ продукції вітчизняних виробників на ринок ЄС через невідповідність євростандартам, надзвичайно

малі квоти, адвалорні ставки тощо. Відсутність державної підтримки, недоступність фінансових ресурсів для малих господарств поглиблюватимуть технологічне відставання від європейських конкурентів [2].

Щоб не втратити важливого виробника сільськогосподарської продукції та зберегти специфічний сільський устрій, необхідно сформувати умови для подальшого розвитку ОСГ. Нині можна виокремити два шляхи, якими він повинен відбуватися: набуття згаданими господарствами правового статусу сільськогосподарського товаровиробника; вдосконалення їх виробничо-господарської діяльності. Перший варіант є можливим завдяки їх трансформації в нові та існуючі організаційно-правові структури (фермерські господарства, сільськогосподарські підприємства тощо) або ж шляхом законодавчих змін з наданням відповідного статусу товарним ОСГ.

З прийняттям Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств" здійснено спробу інституціонального закріплення статусу ОСГ через їх трансформацію в сімейні фермерські господарства. Законом передбачено, що господарська діяльність сімейного фермерського господарства може здійснюватись у статусі юридичної особи або фізичної особи — підприємця, проте лише за умови, що в його підприємницькій діяльності використовується праця тільки членів цього господарства (залучення інших громадян може здійснюватися виключно для виконання сезонних та окремих робіт, які безпосередньо пов'язані з діяльністю господарства і потребують спеціальних знань чи навичок)*. Однак у такому випадку відсутні значущі привабливі відмінності, які б створювали конкурентні переваги або формували організаційно-економічний ефект (зручність, доступ, статус, оподаткування тощо). Господарська мотивація власників товарних господарств спонукатиме до прийняття тих новацій, які визначають поточну або перспективну перевагу, задовольнятимуть економічні очікування. Проста формалізація статусу має сумнівні шанси для визнання суб'єктами господарювання.

З метою емпіричного оцінювання перспектив законодавчої трансформації нами проведено соціологічне опитування жителів сіл — власників ОСГ регіону Надбужжя Львівської області. На запитання, чи хотіли б вони перетворити своє особисте селянське господарство у сімейне фермерське господарство, лише 11,0% опитаних дали позитивну відповідь. Оцінювання мотиваційної природи такого неприйняття підтвердило наші теоретичні припущення. Виявилось, що серед чинників, які б спонукали до трансформації в сімейні ферми, 60,2% опитаних назвали державну підтримку, 15,7% — податкові пільги, 18,1% — доступ до гарантованих ринків збуту, 6,0% — інформаційну підтримку.

На думку власників ОСГ, таку трансформацію стримують: нестабільність у державі (70,9% опитаних), сплата податків і подання звітності (17,4%), необхідність реєстрації (8,1%), брак інформації (3,5%). Водночас 75,6% респон-

* Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств : Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-19 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.

дентів вважають, що при створенні відповідних умов у сімейних фермерських господарств в Україні є майбутнє. Отже, така форма організації сільськогосподарської діяльності вважається селянами перспективною, однак, на їх думку, для цього ще недостатньо умов.

На нашу думку, мета згаданого закону полягає не стільки в покращенні умов функціонування ОСГ, скільки у виведенні з тіні дрібних виробників сільськогосподарської продукції та їх оподаткуванні. Ми поділяємо думку І.В. Прокопи та О.М. Бородіної, що сімейне фермерське господарство слід узаконити як особливу форму господарювання на землі без набуття статусу юридичної особи чи фізичної особи – підприємця із закріпленням у Цивільному кодексі та інших чинних нормативно-правових актах [3]. Це дасть змогу, не обтяжуючи дрібні господарства реєстраційною процедурою, а також веденням обліку та звітності, відкрити доступ до ринків і державної підтримки.

Що стосується другого напрямку розвитку ОСГ – вдосконалення виробничо-господарської діяльності, то тут можна виокремити зменшення виробничих витрат, нарощування обсягів виробництва, покращення якості, підвищення конкурентоспроможності продукції тощо. Досягти цього можна шляхом диверсифікації та раціоналізації діяльності господарств, їх кооперації, а також використання ними інновацій.

Так, підвищити рівень конкурентоспроможності продукції ОСГ товарного типу допоможе впровадження інновацій у їх господарську діяльність. Під інноваціями прийнято розуміти новий спосіб виробництва, виготовлення продукції з новими властивостями, освоєння нових ринків збуту, використання нової сировини та відповідну реорганізацію виробництва. У сучасній літературі виокремлюють декілька типів інновацій: продуктові (впровадження нового товару або послуги), процесні (впровадження або поліпшення способу виробництва), маркетингові (впровадження нового методу продажу) та організаційні (впровадження нового організаційного методу в діяльність підприємства, організація робочих місць або налагодження зовнішніх зв'язків) [4]. Вплив інновацій на процес трансформації ОСГ у нові високоефективні структури є беззаперечним. У багатьох випадках ми можемо говорити про “вимушені інновації”, зумовлені конкурентним тиском [5]. ОСГ не є традиційними суб'єктами залучення значних інновацій, більше того, у класичному розумінні такі інновації можуть бути лише “перенесенням технологій” у широкому розумінні цього терміна. Проте саме в середовищі особистих селянських господарств вони стають інноваціями, а підприємницька поведінка – інноваційною.

Нині власники ОСГ працюють в умовах поєднання реальної конкуренції та економічного тиску локальних (часто неформальних) монополістів, тому “змагання за клієнта” змушує їх акцентувати увагу на питаннях якості, ринкової привабливості та навіть безпеки продукції. Інтуїтивно вони знаходять технологічні та маркетингові рішення цих питань. Зокрема, наші спостереження виявили зростаючу увагу селян до якості насіння та садивного матеріалу, технологічної дисципліни, підвищення рівня механізованих робіт, залучення якісних виконавців до важливих операцій, перенесення технологій. Виявляється, трудові мігранти сприяють перенесенню багатьох технологічних рішень в ово-

чівництві, садівництві, вирощуванні розсади та інших аграрних ринкових нішах. Відчутним є попит у середовищі ОСГ на фахові поради, особливо з питань агрохімії, захисту рослин, нових технологій, пакування тощо.

Одне із складних питань забезпечення якості продукції, яка постачається на локальні ринки, — необхідність її тривалого зберігання. Вплив оптових ринків спонукає до дуалістичної поведінки: а) дотягувати до норм та якості оптового ринку; б) конкурувати в ціні. На жаль, обидві стратегії пов'язані з господарськими витратами (варіант а) або втратами (варіант б). Очевидно, що способами вирішення цієї зростаючої проблеми можуть бути стимулююча державна політика щодо економічної кооперації ОСГ (не тільки у формі кооперативів) або сприяння складській і логістичній діяльності за межами оптових центрів. Отже, назріває економічна необхідність у сприянні конкуренції в середовищі оптового ринку.

Стохастичні спостереження за перебігом реалізації продукції особистих селянських господарств на ринках районних центрів переконують, що витрати на якість, ринкову презентабельність і безпеку продукції виправдовують себе не тільки з економічної, але й з іміджевої точки зору. Виробництво сільськогосподарської продукції з дотриманням санітарно-ветеринарних норм і стандартів потребуватиме значних витрат, проте результати себе виправдають завдяки поточним і майбутнім соціально-економічним ефектам.

У питанні розвитку ОСГ особливе місце має належати диверсифікації та виконанню ними нових, малопоширених і нетрадиційних видів діяльності, адже альтернативні та специфічні напрями діяльності можуть принести досить непоганий стабільний дохід сільським сім'ям. Як правило, організація такої діяльності ґрунтується на використанні людського капіталу засновників (наявних освіти, вмінь, досвіду) або специфічного місця локалізації (зони відпочинку, приміської території тощо). Господарства, забезпечуючи товарне виробництво, мають змогу підкорити малі або неосвоені ніші ринку. Такими напрями діяльності ОСГ є квітникарство, декоративне та репродуктивне садівництво, розведення декоративних видів тварин і птахів, вирощування лікарських трав, виготовлення спецій, виробництво органічної продукції, сільський "зелений" туризм тощо.

Значної популярності сьогодні набуває сільський "зелений" туризм. Його суть полягає в наданні ОСГ послуг відпочинкового характеру (поселення туристів, забезпечення їх харчуванням, проведення розважальних, ознайомчих та екскурсійних заходів). Сільським "зеленим" туризмом, як правило, можуть займатися лише ті господарства, які розташовані в так званих "атракційних районах", які є привабливими для відпочивальників і ще не постраждали через діяльність людини. Основна послуга сільського "зеленого" туризму — це не просто надання послуг з тимчасового проживання, але й забезпечення комплексного обслуговування відпочивальників: проживання, харчування, дозвілля. До особливостей такого відпочинку належать споживання відпочивальниками екологічно чистої продукції, виробленої ОСГ, а також можливість участі у процесі її виготовлення (випасання та доїння корів, заготівля сіна, збирання врожаю тощо).

Поширюється в останні роки й органічне сільське господарство – виробнича система, що підтримує якість ґрунтів, здоров'я екосистем і людей. Здійснювати виробництво органічної продукції має право фізична чи юридична особа, яка пройшла оцінювання якості виробництва органічної продукції, отримала сертифікат відповідності та включена до Реєстру виробників органічної продукції*. І хоча органічне виробництво вимагає додаткових витрат, а процедура сертифікації є тривалою, складною та дорогою, проте результати виправдовують засоби, адже вартість органічної продукції є на 20–40% вищою за аналогічні звичайні продукти. До того ж попит на органічну, екологічно чисту продукцію буде завжди. Перевага українських виробників сільськогосподарської продукції в тому, що наші землі не встигли вичерпати своїх ресурсів, а це означає, що перехід на органічний спосіб виробництва потребуватиме менше затрат.

В основному особисте селянське господарство асоціюється з вирощуванням картоплі та овочів, розведенням худоби. Видом діяльності сучасного ОСГ може також стати квітникарство – вирощування квітів з подальшою реалізацією саджанців і дорослих рослин. Переваги цього виду діяльності полягають у тому, що він не потребує великих земельних ділянок, сільськогосподарської техніки, значних затрат часу, приносить високий дохід на одиницю площі, має сезонний цикл виробництва, ринок є недостатньо заповненим, попит на квіти характеризується своєю стабільністю.

Ще одним напрямом розвитку ОСГ є їх об'єднання (економічне групування). У вітчизняній теорії та практиці з багатьох міркувань віддають перевагу об'єднанню у формі кооперативів. І хоча створення сільськогосподарських кооперативів обговорюється науковцями вже давно, проте розвивається цей процес дуже повільно. При проведенні соціологічного дослідження ми з'ясували, чи знають сільські жителі, що таке сільськогосподарський кооператив, та чи стали б вони його членами, якби він з'явився в їхньому селі. Про те, що таке сільськогосподарський кооператив, знали 53,7% опитаних; 19,5% – виявили бажання стати його членами; значна частина респондентів вагалася щодо вибору членства в таких структурах. Ключовий момент – довіра та здатність до партнерства, хоча стосовно деяких неформальних кооперативів були підстави для оптимізму і в цьому нескладному питанні.

В Європейському Союзі кооперативні форми в сільській місцевості є характерними для більшості держав. У країнах Північної Європи (Швеції, Норвегії, Фінляндії, Данії) кооперативи об'єднують майже всіх фермерів. Кооперація дозволяє зменшити витрати товаровиробників на придбання техніки та впровадження технологій, розширює їх доступ до агросервісних послуг, дає можливість формувати справедливу ціну на продукцію, зміцнює позиції на ринку, підвищує доходи і рівень життя членів, збільшує обсяги надходжень до місцевого бюджету, створює робочі місця [2].

Кооперація є необхідною умовою розвитку ОСГ товарної орієнтації. Проте ми вважаємо, що її поширення можливе лише після вдосконалення право-

* Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини: Закон України від 03.09.2013 р. № 425-18 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.

вого регулювання діяльності особистих селянських господарств з визнанням їх сільськогосподарськими товаровиробниками.

Пришвидшити розвиток ОСГ допоможе належна державна підтримка, яка сьогодні вимагає вдосконалення та нових підходів. Передусім вона повинна стосуватися забезпечення особистих селянських господарств доступними та дешевими кредитними ресурсами, розширення землекористування, навчання та поінформування власників господарств щодо сучасних можливостей їх діяльності та вимог до якості продукції й технології її виробництва, ринків збуту тощо.

Висновки

У сучасних умовах перед ОСГ відкриваються широкі можливості успішного функціонування, проте для цього необхідне відповідне підґрунтя — належне нормативно-правове регулювання, виважена державна політика, фінансова та інформаційна підтримка тощо.

Зрозуміло, що для ОСГ, які дедалі активніше діють або будуть змушені діяти в умовах ринку та зумовленої ним конкуренції, гостріше поставатиме питання виживання. Отже, очевидно є потреба не тільки в активізації наукових досліджень з цієї тематики в дещо зміненому ракурсі економічних очікувань і передбачень, але й у пошуку управлінських рішень, які дозволять максимально безболісно здійснити і супроводжувати майбутні структурні зміни в середовищі особистих селянських господарств.

Список використаної літератури

1. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наук. доп. ; [за ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, О.Л. Попової]. — К. : Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2015. — 70 с.

2. Бойко В., Олексенко Р., Остапчук І., Селінний М. Угода про асоціацію: поради для дрібних сільгоспвиробників [Електронний ресурс]. — Режим доступу : uhbdp.org/images/uhbdp/materials/009_Ygoda.pdf.

3. Бородіна О.М., Прокопа І.В. Сімейне фермерство: куди заганяють його законотворці? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.agro-business.com.ua/infrastruktura-rynku/2505-simeine-fermerstvo-kudy-zaganiaiut-yogo-zakonotvortsi.html>.

4. Крисанов Д.Ф., Удова Л.О., Марченко О.М. Впровадження інноваційних розробок у господарствах населення // Вісник аграрної науки. — 2011. — № 6. — С. 48–53.

5. Губені Ю., Губені С. "Вимушені інновації" в особистих селянських господарствах: теоретичний аналіз та спроба емпіричного узагальнення / Пріоритети інноваційного розвитку регіонального АПК в контексті європейської інтеграції : матер. круг. столу. — Львів : Сполом, 2014. — С. 22–25.

References

1. *Polityka Sil's'koho Rozvytku na Bazi Gromad v Ukraini* [Policy of Community Based Rural Development in Ukraine]. O.M. Borodina, I.V. Prokopa, O.L. Popova (Eds.). Kyiv, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2015 [in Ukrainian].

2. Boiko V., Oleksenko R., Ostapchuk I., Selinnyi M. *Uhoda pro asotsiatsiyu: porady dlya dribnykh sil'hospvyrobnykiv* [Association Agreement: tips for small agricultural producers], available at: uhbdp.org/images/uhbdp/materials/009_Ygoda.pdf [in Ukrainian].

3. Borodina O.M., Prokopa I.V. *Simeine fermerstvo: kudy zahanyayut' ioho zakonotvortsy?* [Family farming: where is it driven by lawmakers to?], available at: <http://www.agro-business.com.ua/infrastruktura-rynku/2505-simeine-fermerstvo-kudy-zaganiayut-iogo-zakonotvortsy.html> [in Ukrainian].

4. Krysanov D.F., Udova L.O., Marchenko O.M. *Vprovadzhennya innovatsiinykh rozrobok u gospodarstvakh naseleण्या* [Implementation of innovations in households]. *Visnyk Agrarnoi Nauky – Journal of Agricultural Science*, 2011, No. 6, pp. 48–53 [in Ukrainian].

5. Hubeni Yu., Hubeni S. “*Vymusheni innovatsii*” v osobystykh selyans'kykh gospodarstvakh: teoretychnyi analiz ta sproba empyrychnoho uzahal'ennya, v: *Priorytety Innovatsiinoho Rozvytku Rehional'noho APK v Konteksti Evropeis'koi Integratsii* [“Stimulated innovations” in personal peasant farms: theoretical analysis and an attempt of empirical generalization, in: *Priorities for Innovative Development of Regional AIC in the Context of European Integration*]. Lviv, Spolom, 2014, pp. 22–25 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6 грудня 2016 р.
